

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, June 2020

Atıf: Görgün, Tahsin. “İnsan Nedir?” Konferansı (4 Ocak 2020 İstanbul), Değerlendiren: Abdullah Öztel. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (17) 2020: 174-180.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.680001>

Abdullah ÖZTEL*

“İnsan Nedir?” Konferansı, Tahsin Görgün (4 Ocak 2020 İstanbul)

"What is Human?" Conference, Tahsin Görgün (January 4, 2020, Istanbul)

4 Ocak 2020 tarihinde Maruf Vakfı tarafından organize edilen “İnsan Nedir?” başlıklı konferans Tahsin Görgün tarafından gerçekleştirildi. Konferans İslam iktisadı ve finansı bölümünde yüksek lisans yapan öğrencilerin disiplinler arası düşünebilmesine katkı sağlamak amacıyla düzenlendi. İnsanın kainattaki konumunu doğru anlamlandırıp, doğru analiz edebilmek sosyal bilimciler için önemlidir. Bilhassa pozitivist paradigmanın etkilerinden kurtulup iktisatla felsefe arasındaki ilişkiyi güçlendirerek insanı daha bütüncül, daha doğru anlamlandırmaya katkı sağlaması açısından gerçekleştirilen konferans özgün ve fayda sağlayıcı nitelikteydi.

Görgün konuşmasına, Maruf Vakfı’nın daveti üzerine kendisine konu başlığı olarak önerilen “Kur’an’da İnsan Tasavvuru” yerine “İnsan Nedir?” başlığını tercih etme nedenini izah ederek başladı. “Kur’an’da İnsan Tasavvuru” gibi bir isimlendirmenin, modern dönemlerde ortaya çıkan, ancak Müslümanların Kur’an-ı Kerimle irtibatına uygun olmayan bir yaklaşım tarzının yansıması olduğunu ifade etti. Bu isimlendirmeler üzerinden, Kur’an’da geçen herhangi bir konuyu ele alarak aktarılacak bilgilerin, fikirlerin veya yorumların özneliğini Kur’an’a atfetmek gibi yan anlamlar, belirsizlikler içeren [yanlış ve tehlikeli]¹ yöntemler olduğunu aktardı. Bu sebepten ötürü gerçekleştirilecek olan konferans başlığının “İnsan Nedir?” olarak belirlenmesini talep ettiğini ifade ederek, bu talebi anlayışla karşılayan Maruf Vakfına teşekkürlerini ilettiler.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam İktisadı ve Finansı Bölümü, (abdullah_oztel@hotmail.com), www.orcid.org/0000-0003-4125-1095.

¹ Görgün konuşmasında kullanmadığı bu ifadeler, yazar tarafından konuşmayla yazı dili arasındaki farklılıkları gidermek amacıyla, cümle vurgusunu oturtmak için kullanılmıştır.

Görgün, konuşmasına Müslümanların üzerinde düşünmesi ve daha fazla farkındalık yaratması gerektiğini düşündüğü, son zamanlarda yaygınlaşmakta olan “İslami” ön ekinin kullanımı konusu hakkındaki fikirlerini paylaşarak devam etti. Müslümanların tarih boyunca ihtiyaç duymadığı bu kullanımın, yalnızca 20. yy. da belirli bir dönemde, Müslüman toplumların içinde bulunduğu koşullara karşı - asimile olmama gibi zaruri bir ihtiyaca binaen- refleks olarak geliştirildiğini aktardı. Tarihin hiçbir döneminde Müslümanların üretimlerini başta kendileri olmak üzere belirli bir zümreye veya gruba yönelik olarak değil; bunun tam aksine bütün insanlık için ve bütün insanlık adına gerçekleştirdiklerini ifade etti. “İnsan Nedir?” başlıklı bu konferansta zaten Kur’an’daki insanı konuşacağını ve bu soruya en esaslı cevabın Müslümanlar tarafından verilebileceğini ancak “Kur’an’da İnsan Tasavvuru” gibi sınırlı bir ifadeyle değil, mümkün olan en genel formda aktaracağını ifade etti. Görgün’ün “Pek tabii olarak Kur’an’daki insanı konuşacağım; başka neyi konuşabilirim ki?” sorusunu yöneltmesi ve “İnsan nedir?” sorusuna en doğru cevabı Müslümanların verebileceği vurgusu, önyargılı bir yaklaşım barındırdığını hissettirdi. Görgün’ün, Müslümanların bütün bir insanlığı muhatap alarak üretimlerini gerçekleştirmesi gerektiği fikrine katılmak mümkünse de Müslümanlık kimliğini bir konuya doğruluk kriteri olarak öncelemesine katılmak mümkün değildir. Ayrıca Görgün’ün konuşmasında sadece Kur’an’daki insanı ele almadığını belirterek, bunun pek mümkün olmadığını hatırlatmak gerekir. Diğer taraftan bir kavram hakkında konuşmak için konunun kapsamını yalnızca Kur’an kaynağıyla sınırlandırmak gibi bir zorunluluk yoktur. Kur’an’da ele alınan bir kavramın her zaman ve her yerde aynı şekilde geçerli olamayabileceği göz önüne alınmalıdır. Bilhassa tekâmül eden insanlık akıyla beraber çağın ihtiyaçlarına göre insanlığın saadeti doğrultusunda Kur’an’ın paralelinde aynı hedefe farklı yollarla ulaşabilir.² Bu doğrultuda ele alınan kavramların tanımları veya kapsamı değiştirilebilmeli, geliştirilebilmelidir.

Görgün, konuşmasına Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki etkileşimlere ve bu noktadaki tespitlerine değinerek devam etti. Hristiyanların üretimlerini, mutlak addettikleri kendi dini anlayışları üzerine inşa ettiklerini ve diğer toplumlara dayattıklarını ifade etti. Özelde ilahiyat alanından örneklerle izah ederek, Batıdaki bu tecrübenin Doğu toplumlarına aktarılmasını doğru bulmadığını belirtti.³ Görgün’ün bu ifadeleri kendi içerisinde tutarsızlık barındırdığını düşündürdü. Zira bir yerde Hristiyanlar tarafından Müslümanlara yapılan şeyin aynısını,

² Bk. Kadri Çelik, Kur’an’ın Sosyal Bilimlerde Kaynak Olarak Kullanılabilirliği, röportaj yapan Abdullah Öztel, Kişisel İletişim, 22 Aralık 2018, <http://www.idealiktisat.com/metot/kuranin-sosyal-bilimlerde-kaynak-olarak-kullanilabilirligi/>.

³ Bu görüş ile ilgili bk. Tahsin Görgün, “Türk Üniversitesi ve Dini İlimler: İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?”, *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? (Sorunlar ve Çözümleri)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 149-164; Tahsin Görgün, “Batı Medeniyeti İçerisinde İslâmî İlimler Mümkün Müdür? Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meselelerine Temelli Bir Bakış”, *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri: İlmî Toplantı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2007), 11-30.

Müslümanların diğer toplumlara yapması gerektiğini söylemektedir. Tüm bu hususlara binaen akla şu soru gelmektedir: "Hristiyanların, kendi dini anlayışlarını merkeze alarak geliştirdikleri din bilimini insanlığa mal etmelerini eleştirirken; diğer taraftan Müslümanlara dini anlayışlarını merkeze alarak üretimlerini insanlığa mal etmeleri öneriyor olmak kendisiyle çelişen, tutarsız bir düşünce değil midir? Konuyla ilgili kanaatlerini Batı-Doğu, Müslüman-Hristiyan gibi ötekileştirmeler üzerinden oluşturması sebebiyle Görgün, ortaya koyduğu düşüncenin içerisinde tutarsızlıklar barındırdığını fark edememektedir. Dini insan için görmek yerine insanı din için gören ⁴, bu sebeple kendi dini anlayışını diğer insanlara çeşitli vasıtalarla dayatan bir yöntem yerine, insanı merkeze alarak insanlık adına üretim gerçekleştiren, bu aşamada dini bir dayatma vesilesi kılmayan bir metot İslam'ın ruhuna daha yaraşır olacaktır.

Konuşmasına "Nedir?" sorusunun anlamı ve önemini açıklayarak devam eden Görgün, bu soruyu bilimlerin değil felsefenin sorduğunu aktardı. Felsefenin asli ve ilk sorusunun "Nedir?" sorusu olduğunu vurguladı. Herkes tarafından bilinen - veya bilindiği zannedilen- bir konu hakkında "Nedir?" diye bir soruyla karşılaşıldığı taktirde, cevaplanmasının hiç de zannedildiği kadar kolay olmadığını fark edileceğini belirtti. Görgün, bu sorunun insan konusu bağlamında yeniden soruluyor olmasının, birtakım gelişim, değişim ve dönüşüm gibi ihtiyaçlar üzerine olduğunu vurguladı. Özellikle biyoloji ve yapay zekâ alanlarındaki gelişimler doğrultusunda, bu sorunun gündemimize gelmesi arasındaki ilişkiyi örneklerle açıkladı.

"İnsan nedir?" sorusuna genel olarak verilmiş cevapları tek tek ele almanın mümkün olmadığına işaret eden Görgün, konuyu kendi perspektifinden özetleyeceğini ifade eden aktarımlarının akabinde Necmeddin-i Daye⁵'nin konuyla ilgili şu fikirlerini paylaştı:

- Mahlukatın (mevcudatın) özü ve gayesi insandır,
- Var olan her şey varlıklarını ve manalarını insandan alırlar,
- Eğer insan bütünü görme fırsatını bulursa (görebilirse) şunu fark eder ki aslında bütün varlık insandan ibarettir.⁶

Görgün, Necmeddin'i Daye'nin insan hakkındaki bu fikirleri üzerinden Kur'an-ı Kerim'de Allah'la melekler arasında geçen, insanın yaratılışıyla ilgili diyaloga hatırlatma yaptı.⁷ İnsanın bir taraftan halife oluşuna vurgu yapılan bu

⁴ Bk. Hasan Elik, *İnsan Ekseni Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011).

⁵ 1177 yılında İran'ın Rey şehrinde doğan düşünürün, ilim tahsil etmek amacıyla Mısır, Irak, Azerbaycan gibi bölgelerde bulunduğu ve yaşadığı dönemde Moğol istilasının etkilerini yoğun bir şekilde hissettiği bilinmektedir. Bk. Mehmet Okuyan, "Necmeddin-i Dâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32 c. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006).

⁶ Bk. Necmeddin-i Dâye, *Tasavvuf Yolu (Mirşâdü'l 'ibâd)*, trc. Halil Baltacı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013).

⁷ Bk. el-Bakara 2/30-34.

diyalogda diğer taraftan yeryüzünde bozgunculuk çıkarma potansiyeline değiniliyor. İnsanın yetki sahibi olmasından güç sahibi olması gerektiği sonucuna ulaşabileceğimizi belirten Görgün, güç olmaksızın yetkinin anlamsızlığına işaret etti. Buradan hareketle insana o kudretin verilmiş olduğu sonucuna ulaşabileceğini vurguladı. Ancak diğer taraftan insanın dünyaya geldiğinde diğer türlere kıyasla en zayıf⁸ varlık olduğunu ifade eden düşünür, insan yavrusunun hayatta kalabilmesi için çok uzun bir süre diğer insanlar tarafından bakılması gerektiğini; ancak bu şekilde insanın insani özelliklerini kazanabileceğini belirtti. Bu perspektiften bakıldığında insanın ayırıcı yönünün ortaya çıktığını vurgulayan Görgün, bağımlılığın insanın asli özelliği olduğunu vurguladı.

Düşünür, insanın cisimler, bitkiler ve diğer canlılarda var olan özellikleri kendi içerisinde barındırdığını ifade etti. Akabinde insanın, cismani boyutuyla cisimlere; bitkilerle ortak yönleriyle ilgili olarak bitkilere; canlı olarak canlılığını muhafaza için canlılara muhtaç olduğunu hatırlattı. Nihayetinde mevcudattaki farklı mertebeleri özünde potansiyel olarak barındıran insanın, ihtiyaçları sebebiyle canlılarla kurmuş olduğu irtibat sayesinde çeşitli kabiliyetler edindiğini belirtti. Tüm bu özelliklerle beraber insanın alemin özetini oluşturduğunu ifade etti. Böylelikle Necmettin-i Daye'ye atıfla aktarılan ifadelerin kısa öz bir açıklamasını dinleyicilere arz eden Görgün'ün bu düşünce biçimini özümsemiş olduğu anlaşıldı.

Sözlerine, konuşmanın özellikleri hakkındaki fikirlerini açıklayarak devam eden Görgün, insanın konuşma özelliğini "sınırlı seslerle sınırsız ifade etme gücü" olarak tanımladı. Düşünmeyle beraber konuşma özelliğinin insanda var olmasının, sınırlıda sınırsız temsil etme kabiliyeti taşıdığını ifade etti. Alemin insan için düşünülemez kadar büyük olduğunu hatırlatarak; insan hayatında maddi-manevi ayrımlar dikkate alındığında, düşünme ve hayallerle bağlantılı olarak insanın duyularla algınamayan bir boyutla irtibat kurabilme özelliğinin farkına varılabileceğini belirtti. Ancak insanın bunun da ötesine geçebileceğini ifade eden Görgün, bu boyutunda "keşrette (çoklukta) vahdeti (birliği) görmek" olduğunu aktardı. Bütün varlık alemini bir araya getiren üst bir ilke olarak vahdeti (birliği) algılama imkanının, aslında görmeden bilme özelliği olduğunu belirten düşünür, cisimlerin tamamını görmemesine rağmen üst bir kavram olarak cisim kelimesinin kullanılabilir oluşunu, bu özelliğe bir örneklik olarak zikretti.

Sözlerine Matematikteki 1'in mahiyeti hakkındaki aktarımlarıyla devam eden Görgün, 1'in nereden geldiğinin kesin bir cevabının olmadığını ifade etti. Ancak matematikteki 1'in de esas itibarıyla asli birle irtibatlı olduğunu kabul etmek

⁸ Görgün'ün buradaki "en zayıf" vurgusu bireysel kanaate dayalı olarak ifade edildi. Konuyla ilgili referans gösterilmedi. Zira hem format gereği hem de konuyla ilgisi bakımından düşünürün çok da gerek duymadığı sonucuna ulaşabilir. Ancak bu ifadelerin bilimsel verilerle çelişebilecek, dayanaksız ifadeler olduğunu belirterek okuyucu yanlış yönlendirmemek üzere konuyla ilgili uzman isimlerin eserlerine başvurulması gerektiğini hatırlatmak gerekmektedir.

gerektiğini ifade eden düşünür, İhlâş suresindeki ehadîyyet (birlik) meselesine işaret etti. Görgün tam anlamıyla insan tarafından algılanamamasına rağmen çeşitli varsayımlarla Matematik alanında 1 ve ∞ (sonsuz) kavramlarının kullanılabilirliği oluşunu insanın duyuyla algılanamayan boyutla irtibat kurabilme potansiyeline somut örnekendirme olarak kullandı.

“İnsan nedir?” sorusuna batının 20. yy. da vermiş olduğu cevapları değerlendirerek sözlerine devam eden Görgün, insanın bütün varlık alemini aşan daha üst bir ilkeyle veya Tanrı’yla irtibat içerisinde olmasının mümkün olduğunu vurguladı ve peygamberlik müessesesine değindi. Akabinde bütün varlığın, ilahi isimlerin ve sıfatların tecellisi olduğunu zikrederek, bunun tam ve kâmil bir şekilde insanda tecelli ettiğini ifade eden düşünür; bu ilişki göz önüne alındığında, niye insanın hâlifetullah fi’l-arz (Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi) olduğunun anlaşılabilirliğini söyledi. İnsanın yeryüzündeki konumunun yaratıcıya hilafet (vekillik) olduğunu belirten Görgün, insana verilen bu güç ve yetkinin bir imtihan olduğunu göz önüne alarak, insanın bu mükellefiyeti kabul etmesini var oluşunun esas anlamı olan ‘ubûdiyyet (kulluk) gereği olduğunu vurguladı.

Düşünürün Tanrı, kâinat ve insan ekseninde insanı konumlandığı noktaya dair, gelişen insanlık aklıyla beraber artık yeni perspektiflerin kazandırılması gerekmektedir. Konuya açıklık getirmeden evvel şunu ifade etmek gerekir ki; ilahi emirlerin insanın rûştünü geliştirmek amacıyla insana bildirildiği unutulmamalıdır.⁹ Kur’an’da ele alınan bir konunun o dönemin insanlık aklıyla, kültür ve örfüyle ilişkisini de dikkate alarak değerlendirilmek gerekmektedir.¹⁰

Tüm bu hususları göz önüne alarak tekraren Görgün’ün konuşmasında örneklediği Allah’la melekler arasında geçen diyaloga¹¹ telmihte bulunarak denilebilir ki; bütün bir insanlık tecrübesi bu diyalogda meleklerin haklı olduğunu göstermektedir. Bunu ifade etmek -hâşâ- Allah’la ters düşmek anlamına gelmez. Zaten bu diyalog hakiki bir diyalog değildir. Bu, meleklerin Cenabı Hakk’a itiraz barındıran bir söylemle karşı çıkmalarından anlaşılmaktadır. Zira melekler Allah’ın emirlerine tam olarak itaat eden varlıklardır. Bu durumda Melekler nasıl Allah’ın sözlerine karşı çıkan bir üslupla “Yer yüzünde bozgunculuk yapacak kan dökcek birini mi yaratacaksın?” (el-Bakara 2/30) şeklinde itiraz edebiliyorlar? Diğer taraftan Allah insanı yaratacak ama emin olamadı da meleklerle akıl mı danışıyor veya istişare mi ediyor? Tüm bu hususlar göz önüne alındığında bu diyalogla aktarılan

⁹ Bk. Çelik, Kur’an’ın Sosyal Bilimlerde Kaynak Olarak Kullanılabilirliği.

¹⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi ve somut örneklemeler için bk. Mustafa Öztürk, “Kur’an Hükümlerinin Tarihsel ve Yerel Bağlamı -Cahiliye Devri Arap Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku Örneği-”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2016): 43-104.

¹¹ Bk. el-Bakara 2/30-34).

mesajın insanın içinde barındırdığı iyilik ve kötülük potansiyeline vurgu yaparak onu iyiliğe teşvik etmek olduğunu anlaşılacaktır.¹²

İnsanlık aklı, var olan her şeyin insan için var olduğu veya varlığın özünün insan olduğu düşüncesinin ötesine geçmektedir. Somut olarak örneklendirmek gerekirse seküler veganlığın dünya genelinde yaygınlaşması ve hayvan haklarına karşı duyarlılığın artışı buna işaret etmektedir.¹³ Bu durum, bazı insanların çevreyle kurduğu ilişkide kendilerini merkeze almayı doğru bulmadıklarını, başka bir deyişle kainattaki bir canlının kendisi için yaratılmış olduğu düşüncesini benimsememekte olduklarını göstermektedir. Ontolojik temelde insanın, dünyaya kendisinden bağımsız olarak insan türünde gelmiş olması bu felsefenin asılsız olmadığına delildir. Veganlığın çağımızda yaygınlaşmasını görmezden gelmek veya veganları ötekileştirmek yerine bu düşüncenin felsefi derinliğindeki karşılığı bulmak, anlamlandırmak ve tartışmak gerekmektedir. Bu doğrultuda Antik Yunan'dan bu yana İslam felsefesi de dahil olmak üzere, felsefi sistemlerin; tanrı, kâinat, insan ilişkisinde insanı konumlandığı yerin, tarih boyunca ve bilhassa günümüzde insanın çevreyle kurduğu kötü ilişkinin müsebbibi olup olmadığının sorgulanması gerekmektedir. Görgün'ün Necmeddin-i Daye'nin düşüncelerinden¹⁴ hareketle inşa ettiği bu tarz bir insan tasavvurunun kainatla uyumlu bir insan profilini değil, günümüzdeki gibi çevresine karşın bencil, duyarsız ve zalim bir insan profilini ortaya çıkaracaktır. Bu sebepten ötürü insanın zihin dünyasında, insana varlığın özü ve gayesi olduğunu söyleyerek onu çevreyle sağlıklı bir ilişki kurmaya yönlendiren bir tasavvur yerine, ontolojik temelde diğer canlılarla eşit olduğunu vurgulayarak, diğer tüm varlıkla beraber kâinatta sünnetullah (Allah'ın kanunları) çerçevesinde yaşaması gerektiğini hatırlatan bir tasavvurun inşa edilmesi gerekmektedir.

¹² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Ṭaberî Tefsiri (Muhtaşaru tefsiri'ṭ-Ṭaberî)*, trc. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 9: 166-176.

¹³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Serap Aksürmeli Tekten - Hayati Beşirli, "Vegan Kimliğin Oluşumu: Vegan Olmak ve Vegan Kalmak", *Akademik Hassasiyetler* 6/12 (2019): 223-249; Türker Savaş v.dğr., "Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış - Nesnel Arayışlar", *Hayvansal Üretim* 50/1 (2009): 54-61.

¹⁴ Bk. Necmeddin-i Dâye, *Tasavvuf Yolu (Mirşâdü'l 'ibâd)*.

KAYNAKÇA:

Aksürmeli Tekten, Zeynep Serap - Beşirli, Hayati. "Vegan Kimliğin Oluşumu: Vegan Olmak ve Vegan Kalmak". *Akademik Hassasiyetler* 6/12 (2019): 223-249.

Çelik, Kadri. Kur'an'ın Sosyal Bilimlerde Kaynak Olarak Kullanılabilirliği. Röportaj yapan Abdullah Öztel. Kişisel İletişim. 22 Aralık 2018. <http://www.idealiktisat.com/metot/kuranin-sosyal-bilimlerde-kaynak-olarak-kullanilabilirligi/>.

Elik, Hasan. *İnsan Eksenli Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

Görgün, Tahsin. "Batı Medeniyeti İçerisinde İslâmî İlimler Mümkün Müdür? Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meselelerine Temelli Bir Bakış". *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri: İlmî Toplantı*. 11-30. İstanbul: İsam Yayınları, 2007.

Görgün, Tahsin. "Türk Üniversitesi ve Dini İlimler: İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?" *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? (Sorunlar ve Çözümleri)*. 149-164. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Necmeddîn-i Dâye. *Tasavvuf Yolu (Mirşâdü'l 'ibâd)*. Trc. Halil Baltacı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

Okuyan, Mehmet. "Necmeddîn-i Dâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 496-497. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Öztürk, Mustafa. "Kur'an Hükümlerinin Tarihsel ve Yerel Bağlamı -Cahiliye Devri Arap Toplumunda Ahval-i Şahsiyye Hukuku Örneği-". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2016): 43-104.

Savaş, Türker - Yurtman, İsmail Yaman - Tölu, Cemil. "Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış - Nesnel Arayışlar". *Hayvansal Üretim* 50/1 (2009): 54-61.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr. *Taberî Tefsiri (Muhtaşaru tefsîri't-Taberî)*. Trc. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya. 1 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.